

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

ГРАБОВСЬКА Ольга Володимирівна

УДК 069.01:666.7(477.44) «15-19»

**ЦЕГЛА РУЧНОГО ФОРМУВАННЯ ЯК ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА
КУЛЬТУРИ (НА ПРИКЛАДІ м. ВІННИЦІ XVI – СЕРЕДИНИ XX ст.)**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі культурної спадщини Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Виногородська Лариса Іванівна,
Інститут археології НАН України,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської і середньовічної археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Каросва Тетяна Робертівна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
доцент кафедри історії та культури України

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник
Константинов Володимир Олександрович,
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК,
старший науковий співробітник
відділу історичного пам'яткознавства

Захист відбудеться «11» жовтня 2018 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.252.01 у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

Автореферат розіслано _____ серпня 2018 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А.О. Горькова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На тлі урбанізаційних процесів та інтенсивної забудови міст проблема збереження історико-культурної спадщини в їх межах постає особливо гостро. Чи не найважливішим аспектом цієї діяльності є вивчення питань, пов'язаних з міською археологією та архітектурою. Пам'яткоохоронні дослідження у містах дозволяють виявити артефакти нової і новітньої доби, більшість з яких є «масовим матеріалом». До найпоширеніших знахідок такого типу належить цегла. Вона, попри її звичність, рідко стає предметом пам'яткознавчих досліджень. Слабкою є розробка типології, хронології, термінології, необхідних для наукового опрацювання, відсутні теоретичні напрацювання щодо її музейної презентації.

Цегла «документує» інформацію, пов'язану з суспільством, у якому вона була створена і побутувала. Закономірності використання тих чи інших будівельних матеріалів відображають різні аспекти суспільного життя регіону: економічного розвитку, військової справи, архітектурної моди, заможності населення, рівня включення у загальний технічний прогрес тощо. Починаючи з ХІХ ст. цегла стає поширеним будівельним матеріалом житлової забудови міст. Як наслідок, різні аспекти міської культури знаходять відображення в особливостях її виробництва та використання. Виявлення такої інформації потребує комплексного вивчення цегли як складової матеріальної культури свого часу. У цьому контексті особливої гостроти набирає розробка міцної основи для її атрибуції.

Цегла машинного виробництва – масовий, типовий, як правило, стандартний і виключно утилітарний предмет. Вона є надто «знеособленою» для ефективного відображення рис минулого при сприйнятті сучасним глядачем. Тому доречнішою є увага як до пам'ятки саме до нестандартної цегли ручного виробництва. Завдяки ручному формуванню кожна цеглина набуває неповторних рис, таким чином підвищується її атракція та інформативність.

На сьогодні у світі існують десятки музеїв цегли та цегельного виробництва. Більшість із них знаходиться на території колишніх цегельень, комплекси яких були музеєфіковані в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Вивчення досвіду їх створення і роботи актуальне з позицій збереження індустріальної спадщини в Україні. Колекції цегли зберігаються у музеях різних профілів (історичних, краєзнавчих, технічних, галузевих тощо), розповсюдженим є збирання цегли колекціонерами. Існування такого стійкого інтересу потребує теоретичної інтерпретації та фахового узагальнення. Поряд з цим, огляд професійної вітчизняної літератури засвідчив відсутність ґрунтовних досліджень цегли як пам'ятки історії та культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Її виконано в межах комплексної планової теми Центру пам'яткознавства НАН

України і УТОПІК «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку ХХІ століття» (державний реєстраційний № 0113U000393).

Метою роботи є комплексний аналіз цегли як пам'ятки історії та культури, здатної відображати соціально-економічну, культурну, індустріальну та містобудівну історію регіону.

Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- дослідити джерельну базу, необхідну для розкриття теми;
- визначити етапи розвитку цегельної галузі та центри її виробництва;
- реконструювати історію техніки і технології місцевого виробництва цегли;
- окреслити потенціал цегли як музейного предмету та специфіку її функцій як експонату;
- розглянути особливості збереження та найбільш ефективні підходи до презентації цегли у музейному просторі;
- створити базу даних показників для візуальної характеристики цегли.

Об'єктом дослідження є цегла ручного формування.

Предметом дослідження є основні закономірності та локальні особливості виготовлення та використання цегли ручного формування, її інформаційний потенціал як історичного джерела і пам'ятки історії та культури, атрактивні властивості та методи використання в музейній практиці.

Територіальні рамки дослідження охоплюють межі Вінниці. Місто географічно знаходиться на території лісостепового Південного Побужжя, що в добу середньовіччя та раннього нового часу було своєрідною буферною зоною між осілим лісостепом і кочовим степом. Поява та поширення у цій зоні капітального цегляного будівництва свідчить про суттєві цивілізаційні процеси на українському Правобережжі загалом. Вінниця тривалий час була важливим адміністративним центром регіону, і урбаністичні процеси цієї фронтірної зони проявилися тут дуже яскраво.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ХVІ – середину ХХ ст., період продукування цегли ручного формування у Вінниці. Нижня межа зумовлена датуванням найдавніших, відомих у Вінниці зразків цегли, що були знайдені під час археологічних розкопок. Верхня межа – 1954 р. – пов'язана з ліквідацією останнього цегельного заводу у місті, на якому існувала практика ручного формування цегли.

Методологія дослідження. У дисертаційній роботі використовуються ключові поняття з таким трактуванням:

- «пам'ятка історії та культури» окреслює цілісне уявлення про феномен історії та культури, «задокументованої» в артефакті;
- «цегла» – штучне каміння правильної форми, утворене з мінеральної сировини під дією високої температури (випалу чи обробки паром);

- «цегла ручного формування» – цегла, сирцева заготовка якої виготовлялась шляхом набивання робітником глини у форму.

В основі дослідження покладено принципи історизму та об'єктивності. Реалізація цих принципів здійснюється через міждисциплінарний та комплексний підходи. Це зумовило вивчення цегли ручного формування як пам'ятки історії та культури у трьох напрямках: дослідження самих артефактів, пошук предметної у них семантичної та аксіологічної інформації; вивчення історичного контексту їх створення та використання; визначення особливостей презентації сучасному глядачеві.

Наукова новизна полягає у здійсненні *першого* пам'яткознавчого дослідження цегли ручного формування.

Новизна дисертаційної роботи й особистий внесок автора також у тому, що: *уперше*:

- комплексно вивчено історію розвитку цегельного виробництва Вінниці у XVI – середині XX ст.; доведено, що у Російській імперії вперше виробництво силікатної цегли було налагоджено у Вінниці;
- сформовано і досліджено музейну колекцію цегли (233 одиниці зберігання) на базі Вінницького обласного краєзнавчого музею, яка репрезентує містобудівну історію міських поселень Правобережної України;
- проаналізовано потенціал цегли як музейного предмету, визначено специфіку роботи з нею в музейному просторі;
- створено базу даних візуальних ознак будівельної цегли (розмірів, форм, матеріалу, кольору, наявності клейм і технологічних знаків), у якій простежуються хронологічні зміни за окремими показниками;
- підготовлено каталог клейм на вогнетривкій цеглі, що використовувалась у Вінниці.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація візуальних показників цегли з метою її наукової атрибуції;
- методика наукового опису цегли як музейного предмету;
- методичні підходи до пам'яткознавчого вивчення колекції цегли.

Поглиблено:

- розуміння цегли як музейного предмету: сформульовано функції, які вона може виконувати у музейному просторі, визначено специфіку підходів до експонування цегли, окреслено можливі напрямки роботи з відвідувачами на базі ансамблевих, систематичних і тематичних експозицій.

Практичне значення роботи. Дослідження техніки і технології цегельного виробництва на різних історичних етапах та їхнього впливу на зовнішні ознаки продукції допоможуть у датуванні цегли під час археологічних, містобудівних та архітектурних досліджень, науковому описі в музеї. Аналіз міжнародної практики створення та роботи музеїв цегли та цегельного виробництва дозволив

сформулювати доцільні підходи у роботі з цеглою як пам'яткою історії та культури. Визначені підходи до її експонування та форми роботи з відвідувачами на базі музеїв цегли та цегельного виробництва з ансамблевим та колекційним типом документування інформації. Вивчення світового досвіду музеєфікації старовинних цегельних заводів розкриває пам'яткознавчу цінність і туристичний потенціал такої діяльності. Цей досвід може сприяти розвитку туризму та охорони індустриальної спадщини в Україні.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі наукові положення і висновки отримані автором особисто шляхом виявлення та опрацювання джерел на основі самостійно обраної методики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації оприлюднено на чотирьох міжнародних наукових конференціях: 1) XXV Міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ, 2016 р.); 2) Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки» (м. Вінниця, 2017 р.); 3) «XII читаннях пам'яті професора Петра Йосиповича Каришковського» (м. Одеса, 2018 р.); 4) Міжнародній науково-практичній конференції «Вінницькому обласному краєзнавчому музею – 100 років» (м. Вінниця, 2018 р.). На всеукраїнських наукових конференціях: 1) Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 120-й річниці від дня народження Миколи Олександровича Бернштейна «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія» (м. Вінниця, 2016 р.); 2) Науково-практичній конференції «Всеукраїнський музейний форум» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017 р.); 3) Щорічній науково-практичній конференції Національного музею історії України (м. Київ, 2017 р.); 4) II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Поділля у 1793-1917 рр.» (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницької обл., 2018 р.); 5) XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (м. Конотоп Сумської обл., 2018 р.), а також Обласній краєзнавчій науково-практичній конференції «Актуальні проблеми дослідження історії України і музеї» (м. Кропивницький, 2018 р.).

З метою апробації окремих положень дослідження було підготовлено виставку вінницької цегли «Another brick in the wall / Ще одна цеглина в стіні» у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї (листопад 2017 р. – січень 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у 12 статтях і тезах доповідей, з яких 5 опубліковано у наукових фахових виданнях, що відповідають чинним вимогам Міністерства освіти і науки України, 1 – у закордонному науковому виданні, 6 – у наукових збірниках конференцій. У міжнародних наукометричних системах індексуються 4 статті.

Структура роботи зумовлена предметом, метою та завданнями і відповідає їм. Вона складається зі вступу, 3 розділів, що поділяються на 8 підрозділів, висновків, 8 додатків, бібліографічного списку джерел та літератури. Загальний

обсяг дисертації 290 сторінок, із них основного тексту 158 сторінок. Список використаних джерел містить 406 позицій, обсяг додатків 81 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, територіальні та хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання роботи, методологічну основу і наукову новизну дисертації, встановлено практичне значення отриманих результатів, наведено дані про апробацію і структуру дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методика дослідження»** окреслено історію та основні тенденції наукової розробки теми, проаналізовано джерельну базу дослідження, сформульовано його теоретичні і методичні засади, визначено ключові поняття.

У **підрозділі 1.1. «Історія дослідження проблеми»** проаналізовано стан наукового вивчення досліджуваної проблематики.

Започаткування пам'яткознавчих досліджень цегли пов'язане з розробкою поняття «індустріальна спадщина», яке було ініційоване у Великобританії в 1960-х роках. В 1973 р. утворився Міжнародний комітет зі збереження індустріальної спадщини (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (ТІССІН)). У 1970-х роках формуються перші в Європі та світі осередки пам'яткознавчого вивчення цегли, зокрема, у 1972 р. створено Британське цегельне товариство (British Brick Society). Регулярні публікації досліджень колекцій цегли здійснюються на сторінках щоквартального видання Британського цегельного товариства – «Information». У ньому публікуються результати досліджень, звіти про тематичні поїздки учасників товариства, актуальні події, здійснюється огляд літератури, присвяченої історії цегли тощо. З 1978 р. активна дослідницька робота здійснюється на базі музею цегли у Відні (Австрія). Важливою подією у світовій історіографії стала поява фундаментальної узагальнюючої праці англійських авторів «Brick: A World History» (2003), яка розглядає історію цегли у широкому контексті загальносвітової архітектурної історії. Прикладом всебічного вивчення будівельної кераміки, виявленої у межах однієї пам'ятки, є каталог будівельної кераміки з латвійського замку Тураїда «Building ceramics of Turaida Castle in the 13th–17th centuries» (2015). Популярним напрямком пам'яткознавчих досліджень цегли останніх років є вивчення цього будівельного матеріалу у контексті збереження та реставрації історичних споруд. До таких праць належить фундаментальне видання «Earth, Brick & Terracotta» (2015), що є частиною десяти томної серії «Practical Building Conservation», а також праці англійських та ірландських авторів «The History of Gauged Brickwork: Conservation, Repair and Modern Application» (2007), «Bricks. A Guide To The Repair Of Historic Brickwork» (2009) та інші.

У СРСР систематичне вивчення виробничих пам'яток, які можна асоціювати з індустріальною спадщиною, розпочалося лише у 1980-х роках. Тривалий час радянська історіографічна традиція розглядала цеглу та цегляне

виробництво у контексті економічної історії, археології, історії архітектури або будівельної техніки. До праць, в яких цегла розглядається у контексті історії її виробництва, належить монографія Я.Н Черняка. «Очерки по истории кирпичного производства в России» (1957). Виготовлення цегли на українських землях розглядається в ній поперечно, лише у контексті давньоруського цегельного виробництва. Вивчення цегли з позицій історії архітектури та будівельної техніки започаткувала публікація М.М. Вороніна «Архитектурный памятник как исторический источник» (1954). У ній акцентувалася увага на потребі вивчення будівельних матеріалів під час археологічних досліджень об'єктів архітектури. У 1962 р. з'явилася узагальнююча праця «История строительной техники». Вона дозволяє розглянути розвиток цегельного виробництва у широкому контексті світової історії вдосконалення будівельної техніки. Архітекторам-реставраторам призначається невеликий за обсягом методичний посібник «Датировка кирпичных кладок XVI – XIX вв. по визуальным характеристикам» (1990). Цегла розглядається у дослідженні як елемент будівельної кладки, що може уточнити її датування. У 1988 р. вийшла монографія О.П. Кошового «Будівельна кераміка України». На сьогодні це єдина узагальнююча праця, присвячена історії будівельної кераміки нашої країни.

Останніми роками в Україні актуалізувалися дослідження музейних зібрань цегли. Київські дослідники (Л. Дідух, І. Костюк, Ю. Бут, О. Пабат) опрацювали матеріали з Національного музею історії України та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. До праць, у яких представлено цеглу окремого історико-архітектурного комплексу, належить дисертаційне дослідження Л.В. Мироненко «Керамічний комплекс Батурина XVII-XVIII ст.» (2017). Один із параграфів роботи повністю присвячений цеглі. Праця ґрунтується на об'ємній джерельній базі: враховано параметри 5700 зразків стінної цегли, знайденої при польових дослідженнях та у конструкції збережених пам'яток. Невелика за обсягом книга С.М. Кінки «Очерки кирпичного производства в Одессе XIX – нач. XX вв.» (2014) базується на дослідженні колекції цегли «Музею епіграфіки Одеси». Поряд з цим, жодного комплексного дослідження цегельного виробництва та використання цегли ручного формування на прикладі одного українського населеного пункту не виявлено.

Російські дослідники у 1990-х роках починали свої студії, як і вітчизняні вчені, з однакових вихідних позицій. Ними також опубліковано низку статей, які висвітлюють різні аспекти вивчення історичної будівельної кераміки. Значну увагу автори приділяють розробці методики дослідження цегли, виявленої під час архітектурно-археологічних робіт (М.І. Порох, С.Ф. Татуров), та будівельної кераміки з музейних колекцій (Р.В. Лобзова, В.Н. Ярош). Зразком історико-краєзнавчого опрацювання колекції таврованої цегли є видання з серії «Материальная культура Санкт-Петербурга» – В.М. Смірнов, Д.Д. Йолшин «Кирпичные клейма Санкт-Петербургской губернии середины XIX – начала XX в. Каталог и исследование» (2017). Виключну цінність мають напрацювання авторів

з вивчення логіки створення і особливостей стилістики цегельних клейм, пошуку історичних джерел для їх розшифрування.

Пам'яткознавчий напрям нашого дослідження реалізовано завдяки вивченню теоретичних напрацювань у галузі пам'яткознавства вітчизняних вчених С.З. Заремби, Л.О. Гріффена, В.П. Ієвлевої, Р.В. Парація. Дослідження цегли як музейної пам'ятки потребувало ознайомлення з науковим доробком музеєзнавців, зокрема Ф. Вайдахера, Т.Ю. Юренєвої, С.Б. Руденко, Д. Агапової тощо.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база»* виявлено, систематизовано та проаналізовано значну кількість речових, писемних та зображальних джерел.

Основним речовим джерелом дослідження була цегла з фондової збірки Вінницького обласного краєзнавчого музею. Колекція нараховує 233 одиниці зберігання, з яких 204 виявлені у межах м. Вінниці. Для отримання додаткової інформації і уточнення статистичних даних щодо розмірів цегли обстежено цегельні кладки 71 будівлі Вінниці, датованих XVII – початком XX ст. З метою дослідження географії поширення вінницької цегли, а також пошуку місць виготовлення імпортованої до міста цегли, були розглянуті колекції інших музеїв: приватного музею Житомира «Ремісничий двір», приватного «Музею епіграфіки Одеси», Державного історико-культурного заповідника м. Луцьк.

Дослідження історичного контексту виготовлення та використання цегли потребувало вивчення значної кількості неопублікованих та опублікованих писемних джерел. Основний масив неопублікованих писемних джерел зберігається у Державному архіві Вінницької області. Коротка інформація про цегельні заводи Вінниці другої половини XIX – початку XX ст. міститься у ф. Д-200 «Вінницький повітовий предводитель дворянства, м. Вінниця Подільської губернії», де зберігаються відомості про економічний стан поміщицьких маєтків (1855 р.), оціночні відомості фабричних і заводських приміщень Подільської губернії 1871 р., 1897 р. У ф. Р-965 «Подільське губернське статистичне бюро м. Вінниці, 1919-1925 рр.» знаходиться характеристика стану заводів Подільської губернії. Фонд Вінницького окружного відділу місцевої промисловості при Вінницькому окружному виконавчому комітеті Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. Р-1301) містить Статут Цеглотресту, прийнятий у 1926 р. У Статуті викладено об'ємний матеріал про відновлення та організацію роботи цегельних заводів Вінниці у середині 1920-х років. Висновки про особливості відбудови вінницьких цегельних заводів після Другої світової війни дозволяє робити аналіз річних звітів промисловості будівельних матеріалів за 1945 р. (ф. Р-2355 – Вінницьке обласне управління статистики 1935-2001 рр.). Досліджувались також звіти про археологічні розкопки на території м. Вінниці, які зберігаються в Архіві Департаменту містобудування та архітектури Вінницької міської ради. Опрацьовано паспорти пам'яток архітектури м. Вінниці в Архіві Управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації.

Опубліковані писемні джерела умовно поділяються на п'ять груп: до першої належать законодавчі, нормативно-правові та розпорядчі документи (закони,

інструкції, накази, рішення, розпорядження); до другої – посібники з цегельного виробництва та будівельної справи першої половини XIX – середини XX ст.; до третьої – довідкові видання, що переважно містять інформацію про цегельні заводи, їх власників та обсяги виробництва; до четвертої – статистичні видання, які характеризують промисловий розвиток міста і регіону; до п'ятої – періодичні видання, що відображають роботу вінницьких цегельних заводів першої половини XX ст. Серед періодичних видань особливою інформативністю вирізнялися газети «Рабоче-крестьянская газета» (1923–1924), «Червоний край» (1924–1930), «Робітнича газета» (1928–1930), «Більшовицька правда» (1932–1939), «Вінницька правда» (1944–1954). Тут виявлено 333 повідомлення зазначеної тематики.

Основними джерелами вивчення взаємодії цегли як пам'ятки історії та культури з сучасним глядачем стали сайти музеїв у мережі Internet та публікації у ЗМІ про музеї, виставки і колекціонерів цегли. Опрацьовано 62 веб-сайти музеїв цегли та публікації у ЗМІ, присвячені 24 колекціонерам і 10 виставкам цегли.

До опрацьованих зображальних джерел належать картографічні матеріали. Вони дали можливість уточнити місце локалізації цегельних заводів у різний час: Карта Шуберта 1868–1877 рр., Карта військово-топографічного відділу Петрограда за зйомкою 1909 р., плани цегельних заводів м. Вінниці 1927 р., Карта-схема м. Вінниці 1911 р., Карта Генерального штабу 1930-х –1940-х років, План Вінниці 1943 р. До зображальних джерел, використаних при дослідженні техніки і технології цегельного виробництва, належать графічні книжкові зображення у посібниках з цегельного виробництва та відеодокументи, присвячені цегельній галузі.

У підрозділі 1.3. «Теоретичні і методичні засади наукового пошуку» визначено ключові поняття дослідження, охарактеризовано методи і методологічні підходи використані при підготовці дисертації.

Робота ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу, індукції та дедукції. Міждисциплінарний підхід передбачає використання спеціальних методів різних наукових дисциплін (історії, економіки, соціології, археології, матеріалознавства).

Для збору первинної інформації, а також пошуку зразків цегли застосовано низку польових методів. Автор брала безпосередню участь у археологічних розкопках та археологічному нагляді при будівництві у Вінниці, під час яких було виявлено значну частину колекції цегли. Також до польових методів належить збір цегли як підйомного матеріалу у місцях історичної забудови міста та обстеження цегляних кладок споруд.

«Кабінетне» дослідження зразків цегли здійснено за трьома методичними підходами: візуально-описовий – при вивченні морфологічних ознак; формально-класифікаційний – при вивченні розмірів цегли; експериментально-технологічний – при дослідженні виробничих позначок і деформацій цегли. Додаткова інформація про техніку цегельного виробництва отримана шляхом методу спостереження, що ґрунтувався на перегляді відеоматеріалів про традиційне цегельне виробництво. Систематизація та класифікація матеріалів

проводилась методами: каталогізації, статистичних обрахунків і картографування. Вивчення історичного контексту виготовлення та використання цегли здійснено за допомогою загальноісторичних методів. Історико-порівняльний метод дозволив виділити основні етапи історії розвитку цегельної промисловості Вінниці, дав можливість простежити зв'язок цегельного виробництва з соціально-політичним та соціально-економічним життям міста. Через застосування історико-генетичного методу досліджено еволюцію техніки і технології цегельного виробництва Вінниці. Додаткові дані про рівень механізації цегельного виробництва та окремі тенденції розвитку галузі у XIX – початку XX ст. були отримані за допомогою методу математичних обрахунків. Його використання передбачало пошук закономірностей у кількісних показниках обсягів виробництва, прибутків та чисельності робітників вінницьких цегельних заводів. При опрацюванні газетних повідомлень у місцевій пресі першої половини XX ст., застосовано метод контент-аналізу, який дозволив виявити прихований пласт інформації, пов'язаної з особливостями державного управління цегельною галуззю. Контент-аналіз використано і при опрацюванні інформації з веб-сайтів музеїв цегли у мережі Internet.

У розділі 2 «Цегла як матеріальне свідчення розвитку міста» розглядається розвиток цегельної промисловості Вінниці у широкому історичному контексті.

У підрозділі 2.1. «Історичні обставини появи та поширення цегли у лісостеповому Південному Побужжі та Лівобережжі Дністра» визначаються фактори впливу на час виникнення перших цегляних споруд Вінниці. Звертається увага на відносно пізнє розповсюдження цегляного будівництва у регіоні. Серед причин, що заважали початку цегляного будівництва Вінниці до XVI ст., виділяється географічне розташування між Чорним і Кучманським кочівницькими шляхами, відсутність мурованого храмового будівництва та існування достатньої кількості інших природних ресурсів для будування.

Перші муровані споруди у місті і пов'язане з ними цегельне виробництво з'являються завдяки діяльності чернечих орденів єзуїтів та домініканців. Просування у східному напрямку фундацій католицьких орденів в останній чверті XVI – середині XVII ст. пов'язане з перемогою Контрреформації у Речі Посполитій та переходом місцевої шляхти і магнатів у католицизм, а також приходом на Брацлавщину польських магнатів. Найдавніші зразки вінницької цегли виявлено під час археологічних розкопок давнього кварталу забудови католицьких орденів, нині історико-архітектурного комплексу «Мури».

У підрозділі 2.2. «Основні принципи організації виробництва цегли у Вінниці» визначаються три етапи історії цегельної галузі міста, з погляду змін у принципах організації підприємств.

Перший етап пов'язаний з появою цегельного виробництва, яке було орієнтоване на будівництво окремих архітектурних об'єктів. Його початок припадає на XVI ст., цим часом датується перша вінницька цегла. Завершується

етап у першій половині XIX ст., коли розташування осередків цегельного виробництва почало орієнтуватись на сировинну базу.

На другому етапі цегельні переходять до активної комерційної діяльності. Період датується другою половиною XIX ст. – 1920 р. Він характеризується стрімким розвитком мережі цегельних заводів Вінниці, появою великих промислових підприємств. В основі цих процесів – стрімкий розвиток капіталістичних відносин і активна розбудова міста. Особлива увага в дослідженні звертається на організацію першого у Російській імперії заводу з виготовлення силікатних будівельних матеріалів. Він був створений у Вінниці в 1899 р. завдяки діяльності архітектора В.В. Краусса. Ця подія мала значний вплив на формування архітектурного обличчя міста до революційних подій 1917 р.

Третій етап пов'язаний із функціонуванням вінницьких цегельних заводів з практикою ручного формування цегли у системі радянського державного управління. Номінально він починається у 1921 р. із завершенням основних військових дій доби Української революції та націоналізацією цегельного виробництва. Але фактично цегельні заводи міста починають відбудовуватись лише з 1925 р. Завершився етап у 1954 р., коли було повністю механізовано процес формування цегли.

У *підрозділі 2.3. «Розвиток техніки і технології виготовлення цегли»* проведено аналіз кожної із основних виробничих операцій: видобування глини, формування сирцю, його сушіння і випал.

Упродовж досліджуваного періоду відзначається зміна підходів до вибору глини для цегельного виробництва: від використання найбільш якісної сировини до застосування глини, непридатної для інших видів керамічних виробів. Розглядається еволюція способів попередньої підготовки глини.

Аналіз зовнішнього вигляду цегли з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею дозволив реконструювати окремі способи ручного формування вінницької цегли. Дав можливість визначити характер виконуваних робітниками операцій.

Досліджується конструкція печей для випалу цегли, які використовувались на вінницьких цегельнях у різний час. Вивчається історія вдосконалення процесу випалу. Через відсутність масового мурованого будівництва у Вінниці до середини XIX ст. механізація цегельного виробництва відбувалась дуже повільно. Видобування глини та сушіння сирцю було механізовано протягом 1920-х – 1930-х рр. Ручне формування цегли остаточно припинилося у 1954 р. Перша кільцева піч для випалу цегли з'явилась у Вінниці на початку XX ст., повністю цегельні перейшли до використання таких печей з 1920-х рр. Більш досконалі тунельні печі протягом досліджуваного періоду у Вінниці не використовувались.

У третьому розділі «Інформаційний і атрактивний потенціал цегли як пам'ятки історії та культури» цегла розглядається з позицій задокументованої в ній інформації про минуле, визначаються можливі підходи до її музеєфікації.

У підрозділі 3.1. «Цегла як документ епохи» розкривається інформаційний потенціал цегли. Він включає дані, що можуть бути отримані при безпосередньому сприйнятті артефакту та опосередковано пов'язані з ним. До першої групи належать основні морфологічні ознаки цегли: особливості керамічного тіста, наявність технологічних позначок та клейм, розміри, форма. Їх вивчення дає можливість первинної атрибуції. Колір будівельної керамічної цегли, виготовленої у Вінниці, коливається від світло-коричневого до темно-червоного. Сірий, жовтуватий чи світло рожевий колір і зернисту структуру має вогнетривка цегла. Світло-сірого або світло-рожевого кольору з щільним дрібнозернистим тістом – силікатна цегла. Про ручний або механічний способи формування цегли свідчить фактура її постільних поверхонь. При ручному формуванні одна з постелей має виразні сліди знімання надлишку глини інструментом або рукою. Клейма та більшість технологічних позначок виникають на етапі формування цеглини. Визначено коло факторів, що впливають на встановлення розмірів цегли: спосіб виготовлення, особливості керамічного тіста, зручність укладки при будівництві, вид будівельного розчину, параметри стін споруди, законодавче регулювання розмірів цегли. У колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею зберігається 23 фігурні цеглини. Особливості їх форми розглядаються з позицій практичної доцільності та естетичних міркувань. Окрема увага звертається на специфіку шамотної цегли як пам'ятки та історичного джерела. Вся шамотна цегла з колекції цього музею таврована. Відзначається її переважно не місцеве походження.

До опосередковано пов'язаних з артефактом історичних даних належить інформація про його виготовлення та використання. Вивчення такої інформації необхідне для наповнення артефакту історичним контекстом та перетворення його у пам'ятку історії та культури. Виробництво та використання цегли дотичне до широкого кола історичних питань. З виготовленням цегли, зокрема, пов'язані такі теми: рівень розвитку технології у регіоні, темпи та закономірності її змін; характер природних ресурсів (якість і кількість сировини, доступ до води, тип рельєфу місцевості, наявність палива тощо); просопографічна характеристика власників чи керівників цегельних заводів (їх статки і соціальний статус, походження, національність, економічні вигоди, комерційна культура), заводських робітників (становище у суспільстві, вік, стать, національність, умови роботи). До історичних питань пов'язаних з використанням цегли належать: масштаби цегляного будівництва та призначення споруд (фортифікаційне, культове, житлове, промислове тощо); домінуючі архітектурні стилі; хто і для чого купував цеглу, хто її потребував і міг дозволити придбати; якість цегли відображає потребу в ній регіону, її співвідношення з рівнем розвитку галузі; географія поширення цегли та її маркування відображають питання пов'язані з торгівлею.

У підрозділі 3.2. «Цегла як музейний предмет» досліджуються особливості музейної роботи з цеглою як рухомою пам'яткою історії та культури. У цьому контексті розглядається досвід музеєфікації цегельних заводів як пам'яток промисловості.

Дослідження появи інтересу до цегли, як до пам'ятки, показало, що він сформувався порівняно нещодавно – в останній чверті ХХ ст. Аналіз даних про час створення 62 музеїв цегли та цегельного виробництва у світі засвідчив, що перші музеї з'явилися у 1970-х рр., а найбільша їх кількість була відкрита протягом 1990-х рр. Переважна більшість таких музеїв створена на базі музеєфікованих цегельень, що є пам'ятками індустріальної спадщини.

Вивчення музеїв цегли та цегельного виробництва дозволило виділити сім функцій цегли як експонату: 1) інформативну (як джерела для вивчення промисловості, торгівлі, рівня розвитку технологій певного регіону, засобу для датування археологічних і архітектурних об'єктів тощо); 2) емоційної прив'язаності до локальної культурної спадщини (активізація місцевого патріотизму); 3) задоволення професійного інтересу архітекторів, будівельників, промисловців; 4) меморіальну (цегла з пам'ятних місць); 5) естетичну (як елемент експозиційного дизайну та як мистецький об'єкт); 6) освітньо-прикладну (як конструктор у інтерактивних експозиціях); 7) спонукальну до пошукової та дослідницької роботи. Передбачає задоволення від пошукової роботи під час розшифрування клейм та цікавість до процесу пошуку зразків цегли незвичного вигляду.

Означені функції цегли як музейного предмету дали можливість окреслити особливості музейного експонування цегли. Для музеїв з ансамблевим типом документування характерні три підходи до показу предметів: демонстрація виробничого устаткування з використанням мінімальної кількості інших експонатів та допоміжних матеріалів, часткове переоблаштування виробничих приміщень під експозиційні потреби, повне пристосування виробничих приміщень цегельного заводу як експозиційних зал. Особливості експонування цегли у музеях колекційного типу залежать від її фізичних властивостей – значної ваги, габаритів та відносної невибагливості до зовнішніх умов.

Аналіз світового досвіду організації музеїв цегли та цегельного виробництва дозволив окреслити широке коло освітніх та розважальних форм роботи на їх базі. Такі музеї дають можливість реалізувати всі поширені у музейній справі форми роботи з відвідувачами (екскурсія, лекція, студія, клуб, конкурси, музейне свято тощо). Особливості території музеєфікованих цегельних заводів та залишки виробничого обладнання сприяють впровадженню інтерактивних форм роботи (заняття з цегельного виробництва та гончарства, екскурсійні маршрути з використанням рейкових шляхів для транспортування глини тощо). Планування території старовинних цегельень, сприяє організації місць активного відпочинку. Цегельні заводи завжди мали доступ до води. Ця особливість використовується для організації водних розваг. Залишки кар'єрів та промислових споруд дають можливість розмістити зони для скелелазіння. Для дітей облаштовуються ігрові майданчики і таке інше.

ВИСНОВКИ

Основним результатом дисертаційного дослідження є реалізовані завдання, яким відповідають такі висновки:

1. Здійснений огляд наукової літератури, пов'язаної з темою дослідження, засвідчив слабку розробку проблеми. Пам'яткознавче вивчення цегли розпочалося лише з останньої третини ХХ ст. внаслідок розвитку руху за збереження пам'яток індустриальної спадщини. З певним запізненням сформувався інтерес до цегли як пам'ятки у СРСР. Увага до виробничих пам'яток та науково-технічної спадщини чітко означилася тут у 1980-х роках. До цього у радянській історіографії цегла розглядалася в контексті економічної історії, археології, історії архітектури та будівельної техніки. Нині українські вчені намагаються працювати паралельно із зарубіжними колегами. До основних напрямків вивчення цегли можна віднести опрацювання колекцій сформованих в наслідок археологічних розкопок, розшифрування цегельних клейм, розробку методів дослідження давньої цегли, вивчення будівельних матеріалів історичних споруд з метою їх успішного збереження та реставрації.

Історія цегли ручного формування та цегельного виробництва окремого українського міста досі жодного разу не вивчалася комплексно з пам'яткознавчих позицій.

2. Існує достатня джерельна база для вивчення проблеми. Вона охоплює речові, писемні та зображальні матеріали. До речових джерел належать зразки цегли ХVІ – середини ХХ ст. у музейних колекціях та у кладках існуючих споруд. Основний масив неопублікованих писемних джерел складають архівні документи про роботу цегельних заводів ХІХ – першої половини ХХ ст. Допоміжну роль відіграють звіти про археологічні розкопки та паспорти нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. Опубліковані джерела включають посібники з цегельного виробництва та будівельної справи, довідкові видання, описово-статистичні видання, періодичні видання, веб-сайти музеїв цегли та публікації в ЗМІ про музеї та виставки цегли. До головних зображальних джерел належать різночасові топографічні матеріали, графічні книжкові видання та відеодокументи.

3. На основі змін у принципах організації цегельного виробництва в межах сучасної Вінниці визначено такі етапи розвитку цегельної галузі: 1-й етап (ХVІ – перша половина ХІХ ст.) пов'язаний із появою цегельень і їх прив'язкою до забезпечення конкретних великих будівельних об'єктів; 2-й етап (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.) охоплює час, коли вінницькі цегельні працювали на комерційних засадах; 3-й етап відображає роботу вінницьких цегельних заводів в структурі радянської системи управління промисловістю. Він починається із націоналізацією цегельних заводів у 1921 р. і завершується часом повної механізації процесу формування цегли у 1954 р.

4. Цегла ручного формування з ХІХ ст. була основою для місцевого будівництва. Темпи впровадження механізації цегельного виробництва у Вінниці

були низькими. Перші кроки до його модернізації розпочалися лише з другої половини ХІХ ст., коли внаслідок активного розвитку місто відчувало кризу будівельних матеріалів. Спочатку вдосконалення торкнулись процесу підготовки глини, згодом на початку ХХ ст. розпочався перехід до випалу за допомогою печей безперервної дії. Протягом 1920-х – 1940-х років було механізовано видобуток глини і сушіння сирцевих заготовок. Ручне формування цегли остаточно припинилося лише у 1950-х роках.

5. У світовій практиці цеглу почали розглядати як музейний предмет лише у 1970-х роках. Поштовхом до цього стало поширення практики музеєфікації історично цінних підприємств, у тому числі і цегельень. На їх базі часто створювалися галузеві музеї.

Інформаційний потенціал цегли як пам'ятки охоплює дані, які можна отримати під час її безпосереднього сприйняття та відомості про історичний контекст її створення і побутування. До першої групи належать: розміри, форма, особливості керамічного тіста, наявність технологічних позначок та клейм. На основі цих показників визначені орієнтовні критерії датування і атрибуції зразків. Шамотна цегла як пам'ятка та історичне джерело принципово відрізняється від будівельної цегли. Якщо будівельна цегла була переважно місцевого виробництва, то шамотна – як правило імпортувалася. Інформація про створення і побутування цегли дотична до широкого кола питань з історії, економіки і культури міста та регіону.

Як експонат цегла виконує такі функції: 1) інформативну; 2) емоційної прив'язаності до локальної культурної спадщини; 3) задоволення професійного інтересу архітекторів, будівельників, промисловців; 4) меморіальну (цегла з пам'ятних місць); 5) естетичну (як елемент експозиційного дизайну та як мистецький об'єкт); 6) освітньо-прикладну (в інтерактивних експозиціях); 7) спонукання до пошукової та дослідницької роботи.

6. Вимоги до умов зберігання цегли в музеях не відрізняються від загальних вимог до зберігання керамічних виробів. Особливості музейної презентації цегли пов'язані з її фізичними властивостями: значною вагою та габаритами, відносною невибагливістю до зовнішніх умов. Це висуває серйозні вимоги до міцності експозиційного обладнання, викликає небезпеку візуального перевантаження експозиції, водночас дає можливість демонструвати цеглу без використання вітрин, полегшує музеєфікацію виробничих комплексів.

7. Опрацювання музейних колекцій цегли дозволило створити дві бази даних. Перша характеризує будівельну цеглу Вінниці за низкою показників: особливості керамічного тіста, форма, технологічні позначки та клейма. У базі вказано місце виявлення цегли та короткі історичні відомості про нього. Загалом база даних нараховує 265 позицій. Друга база є каталогом клейм на вогнетривкій цеглі з території Вінниці. Вона включає 83 різновиди клейм, містить їх зображення, розміри цегли, інформацію про місце виявлення та відомі аналогії.

На основі дослідження розроблено такі рекомендації: 1) розпочати комплексне системне вивчення цегли як однієї з найпоширеніших категорій

знахідок постсередньовічної міської археології; 2) розробити уніфіковані норми наукового опису цегли з метою підвищення інформативності та наукової цінності польових археологічних звітів та музейної облікової документації; 3) провести пошукову роботу на базі історичних та краєзнавчих музеїв з метою формування максимально повних колекцій цегли окремих архітектурних комплексів, населених пунктів та регіонів; 4) популяризувати культурну та індустриальну спадщину через підготовку музейних експозицій цегли, музеєфікацію непрацюючих цегельних заводів. На їх базі створювати освітньо-рекреаційні комплекси, в основі яких діятимуть музеї цегельного виробництва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Грабовська О.В. Вплив містобудівної практики на розвиток цегельної галузі Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2016. Вип. 24. С. 154–159.
2. Грабовська О.В. Культура використання силікатної цегли в архітектурі Вінниці початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 23. С. 256–263.
3. Грабовська О.В. Технологія цегельного виробництва Вінниці XVI – початку XX ст. Питання історії науки і техніки. 2017. № 1. С. 10–17.
4. Грабовська О.В. Механізація цегельного виробництва у Вінниці першої половини XX ст. // Питання історії науки і техніки. 2018. № 1. С. 31–39.
5. Грабовська О.В. Виробництво цегли у Вінниці 1920-х – 1930-х років: проблеми кадрів // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 31. С. 228–241.
6. Грабовська О.В. Джерельна база пам'яткознавчого дослідження цегли // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 286–293.
7. Грабовська О.В. До питання про функції цегли як музейного предмету // Monografia rok konferencyjna. Science, research, development # 2. Warszawa, 2018. S. 47–54.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

8. Грабовська О.В. Колекція цегли з розкопок історико-архітектурного комплексу XVII–XVIII ст. «Мури» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2016. Вип. 25. С. 87–92.
9. Грабовська О.В. Історичні обставини початку використання цегли у Вінниці // Стародавнє Причорномор'я. Одеса, 2018. Вип. 12. С. 146–153.
10. Грабовська О.В. Цегельна галузь Вінниччини 1920-х – 1930-х років на сторінках місцевої преси: спроба контент-аналізу // Перспективи та пріоритети

розвитку історичної науки: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., 10-11 квітня 2017 р. Вінниця, 2017. С. 76–80.

11. Грабовська О.В. Культура експонування старовинної цегли [Електронний ресурс] // Всеукраїнський музейний форум: матеріали наук.-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 91–94. Режим доступу: <https://museum-forum.info/content/documents/2017/materiali-forumu/materiali-naukovo-praktichnoyi-konferencziyi.pdf> (Дата доступу: 03.04.18).

12. Грабовська О.В. Форми роботи з відвідувачами у музеях цегельного виробництва: світовий досвід // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 13-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Конотоп, 24-26 трав. 2018 р.) / відп. ред. Л.О. Гріффен ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Ас-ція працівників музеїв технік. профілю, Акад. інженер. наук України, Держ. політех. музей при Нац. техн. ун-ті України «Київ. політех. ін-т ім. І. Сікорського». Київ, 2018. С. 33–36.

АНОТАЦІЯ

Грабовська О.В. Цегла ручного формування як пам'ятка історії та культури (на прикладі м. Вінниці XVI – середини XX ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство // Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2018.

Дисертація є першим комплексним узагальнюючим дослідженням цегли з позицій пам'яткознавства і музеєзнавства. Дослідження здійснено на прикладі Вінниці – міста, в історії якого яскраво проявилися урбаністичні тенденції характерні для Правобережної України. Цегла розглядається як пам'ятка, що відображає широке коло питань, пов'язаних з економічною, містобудівною та архітектурною історією регіону. На базі вивчення широкого кола джерел у роботі окреслено історію цегельного виробництва Вінниці. У дослідженні вивчається міжнародний досвід роботи музеїв цегли та цегельного виробництва, розглядається практика музеєфікації цегелень як виробничих пам'яток. Визначається специфіка роботи з цеглою як музейним предметом: особливості відбору, збереження та музейної презентації.

На основі проведеного дослідження сформульовано рекомендації щодо удосконалення наукового опрацювання музейних колекцій цегли, вказано на доцільність музеєфікації старих цегельних заводів і створення на їх базі музеїв цегельного виробництва.

Ключові слова: цегла, цегельне виробництво, Вінниця, пам'ятка історії та культури, музей, експонування, індустриальна спадщина.

АННОТАЦИЯ

Грабовская О.В. Кирпич ручной формовки как памятник истории и культуры (на примере г. Винницы XVI – середины XX в.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05 – Музееведение. Памятниковедение. // Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Киев. 2018.

Диссертация является первым комплексным исследованием кирпича с позиций памятниковедения и музееведения. Исследование проведено на примере Винницы – города, в истории которого ярко проявляются урбанистические тенденции, характерные для Правобережной Украины. Кирпич рассматривается как памятник, отражающий широкий спектр вопросов, связанных с экономической, градостроительной и архитектурной историей региона. На основе изучения широкого круга источников в работе очерчена история кирпичного производства Винницы. Исследуется международный опыт работы музеев кирпича и кирпичного производства, рассматривается практика музеефикации кирпичных заводов как производственных памятников. Определяется специфика работы с кирпичом как музейным предметом: особенности отбора, хранения и музейной презентации.

На основе проведенного исследования высказаны рекомендации по усовершенствованию научной обработки музейных коллекций кирпича, указана целесообразность музеефикации старых кирпичных заводов и создания на их базе музеев кирпичного производства.

Ключевые слова: кирпич, кирпичное производство, Винница, памятник истории и культуры, музей, экспонирование, индустриальное наследие.

ABSTRACT

Grabovska O.V. Hand-molded bricks as a monument of history and culture (by the example of Vinnitsia XVI – middle XX century). – The qualification scientific work on the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 26.00.05 – Museology. Monument Studies. // Center of monuments NAS of Ukraine, Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv, 2018.

The study is the first comprehensive research of brick as a museum specimen. This study was carried out on the example of Vinnitsia – a city in the history of which the urban tendencies characteristic of Right-bank Ukraine are much peculiar. Bricks are considered as monuments, which reflect a wide range of issues related to the economic, town-planning and architectural history of the region. On the basis of a wide range of sources, the history of production of bricks in Vinnitsia is investigated in the research. The connection between the history of brick production and the history of the city is established in the work. Particular attention is paid to the peculiarities of

museumification and the museum presentation of the old bricks. In the dissertation the international experience of museums work for bricks and brick making is investigated. On its basis, approaches to the use of brick collections in museum practice are determined.

Scientific novelty of this research is that for the first time: the history of the production of bricks in Vinnitsia is explored in detail; it was proved that Vinnitsia produced the first lime-sand bricks in the Russian Empire; the collection of hand-molded bricks of the Vinnitsia Regional Museum of History and Nature has been studied; bricks are analyzed as museum specimens, from selection principles to presentation; a database of visual characteristics of the bricks has been created (size, shape, color, stamp, other characters were noticed). According to some indicators in the database, it is possible to observe the chronological changes of the brick in Vinnitsia. A catalog of the stamps on refractory bricks, which were used in Vinnitsia, was prepared. The results of the study can be used in museology and cultural heritage conservation. The study of the technology of making bricks will be useful for archaeological, architectural and urban studies, a scientific description of specimens in museums. An analysis of the international practice of creating and operating of bricks museums allowed to formulate approaches to work with brick as a monument of history and culture. Formulated approaches to exposure of bricks and forms of work with visitors in brick museums will be useful in preparing exhibitions of bricks in museums. The study of the world experience of the museumification of old brick mills shows the expediency of such activities. This experience can contribute to the preservation of the industrial heritage in Ukraine.

The study of the technique of brick production in Vinnitsia showed a slow pace of its development. The work points to a change in the approaches to the choice of clay for brick production: from the choice of the most qualitative output, to the choice of clay, which is not suitable for other types of ceramics. The author considers the evolution of methods for preliminary preparation of clay in Vinnitsia brickyards. Analysis of the type of bricks from the museum's collection allowed to reconstruct the way of their production. The author draws attention to the types of furnaces that worked at brick factories in Vinnitsia at different times. The history of improvement of methods of baking bricks is investigated.

The author analyzes the main morphological characteristics of bricks from the collection of the Vinnitsia Regional Museum of History and Nature: features of ceramic raw material, presence of technological signs and stamps, size, shape. The work determines the factors that contribute to the appearance of these signs.

The work noted the great potential of bricks as a source for s History science. Collections of old bricks are preserved in the funds of large number of museums. Therefore, the author examines bricks as museum specimens. The paper deals with functions that bricks can perform in the museum space, explores approaches to their exposure and considers forms of work with visitors of the museum.

The author explores the world experience of museumification of old brick factories and points out the expediency of such practice in Ukraine. An example of a suitable object in the vicinity of Vinnitsia is given.

Keywords: brick, brick production, Vinnitsia, historical and cultural monument, museum, display, industrial heritage.